

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МОНАСТИРІВ УКРАЇНИ У XVIII СТ.

А Монастирі з високоосвіченими і висококваліфікованими кадрами у XVIII ст. були значними культурно-освітніми центрами великого регіону України і дали путівку в життя багатьом видатним ученим, знавцям і перекладачам класичних творів, письменникам, педагогам, церковним і державним діячам. Це свідчить про високу науково-педагогічну та організаційну ефективність монастирів як осередків духовності, просвіти українського народу.

Ключові слова: просвітництво, монастир, семінарія, єпархія, Лавра.

Василий Фазан. Просветительская деятельность монастырей Украины в XVIII в.

А Монастыри с высокообразованными и высококвалифицированными кадрами в XVIII в. были значительными культурно-образовательными центрами Украины и дали путёвку в жизнь многим выдающимся учёным, писателям, педагогам, церковным и государственным деятелям. Это свидетельствует о высокой научно-педагогической и организационной эффективности монастырей как центров духовности, просвещения украинского народа.

Ключевые слова: просвещение, монастырь, семинария, епархия, Лавра.

Vasyl Fazan. Monasteries of Ukraine and Their Educational Activities in the XVIII-th Century.

S Monasteries with highly educated and highly qualified personnel in the XVIII century were significant cultural and educational centers of Ukraine and was given a ticket to the lives of many prominent scientists, writers, teachers, church and government leaders. This indicates a high scientific, educational and organizational effectiveness of monasteries as centers of spirituality, enlightenment of the Ukrainian people.

Key words: education, monastery, seminary, diocese, Laurel.

Актуальність дослідження. Історія просвітництва на Українських землях є в першу чергу історією чернечих закладів освіти. Починаючи із середини XVIII ст. у Центральній Україні (Полтавщина, Переяславщина, Чернігівщина) зростає попит на високу якість як світської, так і релігійної освіти та її відповідність кращим європейським зразкам. Осередками такої освіти стали навчальні комплекси «чернечий монастир – семінарія», зокрема – у Полтаві (Хрестовоздвиженський монастир – Слов'янська семінарія) і в Переяславі (Вознесенський монастир – Переяславська семінарія), які формувалися вихідцями Києво-Печерської Лаври та чернечих монастирів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До окремих аспектів вивчення просвітництва духовних чернечих закладів освіти досліджуваного періоду зверталися сучасні вчені: А. Бойко вивчала феномен традиційної культури українського народу, а також світську й релігійну діяльність Г. Ващенко; В. Сипченко доводив необхідність синтезу національних і загальнолюдських цінностей, шанобливого ставлення до рідної культури, мови, релігії. Але ніхто з вищезазначених науковців не досліджував просвітницько-громадську діяльність Києво-Печерської Лаври та Могилянської академії (XVII–XVIII ст.).

Мета дослідження полягає у проведенні історико-педагогічного аналізу просвітницької діяльності монастирів на Українських землях у XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, у XVIII ст. кількість духовних (чернечих) освітніх центрів в Україні суттєво збільшується з появою Чернігівської (1700), Харківської (1726) та Переяславської (1734) семінарій, які орієнтувалися на навчально-виховні традиції Києво-Могилянської академії. Сучасні дослідники освіти та культури [3, с. 200] підкреслюють вагомий їхній вплив на соціокультурний розвиток Центральної України. Відмітимо, що випускники цих закладів освіти

могли бути домашніми вчителями майже до кінця XVIII ст. Така практика була широко розповсюджена й у Києво-Могилянській академії [6, с. 255]. Відомий дослідник історії духовних шкіл Російської імперії П. Знаменський писав, що у XVIII ст. вони не були розвинуті у великоросійській землях так, як на українських, оскільки значно меншою була потреба суспільства в освіті, а також із причини «молодості» духовних шкіл [6, с. 256].

На початку 60-х років XVIII ст. звичайною нормою кількості мешканців у семінарії було число 30. У вересні 1764 р., на початку навчального року, єпископ Гервасій дозволив прийняти тодішньому прокуратору чи її наглядачу диякону Іоану Стеблинському, крім 30, ще 10 чоловік, що ймовірно практикувалось й пізніше. 30–40 поселенців семінарії, що розміщувалася у межах монастиря, були бідніші вихованці духовного звання – «нищие и кормления себя имети откуда неимущие»; інші семінаристи, забезпеченіші, жили «на попечении отческомъ» – на нанятих квартирах, при чому зазвичай, маючи у себе за особливу плату «інспекторів» – репетиторів; остання обставина слугувала джерелом третього засобу утримання себе семінаристами – шляхом «інспекторій» чи репетиторства, способу, доступного, розуміється тільки здібнішим вихованцям старших класів (якими в даний час у Переяславській семінарії були риторика і піітика); деякі семінаристи – сироти священиків – мали утримання з «родительских» місць у приходах, які зберігалися за ними. Існували й інші доходи на утримання переяславських семінаристів: деякі з них ходили по місту «по вечорах, на співання псалмів під вікнами і на дворах, із «горщечниками і мішечниками», які добували собі на прожиття просто тим, що в свята будили до ранньої «заутрені» заможніших своїх товаришів; але насамкінець були й такі, яких відпускали начальники чи самовільно відходили з самого Переяслава і де-небудь у селах

заробляли собі гроші уроками чи співом у церквах і монастирях [5, с. 125].

Відкриття Переяславської семінарії, будинок для якої до того часу було приготовлено у кафедральному Вознесенському монастирі з перевезених сюди і належним чином пристосованих чотирьох хат, які раніше знаходились біля Переяслава та були подаровані спеціально для цієї мети архімандритом Києво-Печерської Лаври Іларіоном Негребецьким [5, с. 104], відбулося восени 2 жовтня 1738 року. Донесення переяславського єпископа Арсенія до Синоду від 5 червня 1739 р. містить декілька відомостей про стан Переяславської семінарії в перший навчальний рік її існування – з осені 1738 р. до літа 1738 р. «За відсутності при домі архієрейському Переяславському, – пише в цій записці Арсеній, – монахів-учителів, також і світських людей, вимушений призначити в учителі трьох мирських священників чесних, які навчилися богослов'я, котрі на особливому моєму трактаті (спеціальному договорі), будучи на утриманні і консольцією (умовами про матеріальне забезпечення) повідомлені, та із задоволенням посаду свою вчительську виконують» (тодішні укази Переяславської консисторії теж указують на те, що вчителі семінарії від «самої архієрейської волі» отримують «грошову консольцію і трапезу»). Першими вчителями Переяславської семінарії були священники [3, с. 118].

Судячи з одного, дещо пізнішого повідомлення, після будівництва й перебудови, виконаних єпископом Іларіоном в 1782–1783 рр., семінарські будівлі були в такому вигляді: по-перше, головна семінарська будівля, яка розміщувалася в стінах Вознесенського монастиря, являла собою дім, «будівництвом кам'яної в один поверх, шестикласних покоях і сьомий невеликий для бібліотеки, – покриті залізом»; по-друге, «бурса» – особливий студентський дім у стінах монастирських, «побудований з дерева», «з восьми невеликих жилих для студентів покоях», – при ньому особлива кухня і дві комори; бурса і будівлі біля неї були обнесені дерев'яним ґаном [5, с. 125].

Важливим центром духовної (чернечої) просвіти був Полтавський Хрестовоздвиженський монастир (чоловічий), заснований у 1650 році ігуменом Лубенського Мгарського монастиря Калістратом при сприянні Київського митрополита С. Косова на кошти полтавського полковника М. Пушкаря, козацького старшини І. Іскри та міщанина І. Крамаря, який знаходився у Полтаві на горі над р. Полтавкою. У XVIII ст. заснована при монастирі Полтавська Слов'янська семінарія стала одним з найвідоміших духовних навчальних закладів Лівобережної України і мала помітний вплив на розвиток науки, освіти та культури значного регіону, в тому числі й Правобережжя [3, с. 198].

Заснування Полтавської Слов'янської семінарії, за даними вченої В. Жук, пов'язане з іменем і діяльністю першого архієпископа Слов'янського і Херсонського Євгенія Булгаріса (у миру Елевферій, Єлевферій, 1716–1806), видатного вченого-енци-

клопедиста, уродженця грецького острова Корфу, вихідця з болгарської сім'ї. Архієпископ Євгеній Булгаріс одержав блискучу освіту: навчався у Падуанському університеті в Італії, потім у Німеччині, в Галлі та Геттінгені, був глибоким знавцем латинської, давньогрецької, грецької, італійської, німецької, французької мов, літератури, філософії, математики, геометрії, історії, музики, написав чимало творів у галузі різних наук і зробив декілька перекладів. Однак, з низки об'єктивних причин учений не зміг жити і працювати на батьківщині та переїхав до України [2, с. 155]. У 1775 році, за ініціативою Катерини II, єпископ Євгеній Булгаріс був возведений у сан архієпископа Слов'янського і Херсонського з поселенням у Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі, куди й прибув 1776 року. До складу новоутвореної єпархії ввійшла значна частина новоприєднаних до Російської імперії земель півдня України і території Полтавщини, що пізніше становила Полтавський, Кременчуцький, Кобеляцький та Костянтиноградський повіти Полтавської губернії. Перекладачем і безпосереднім помічником архієпископа Євгенія Булгаріса став випускник Києво-Могилянської академії, він же й настоятель-архімандрит Хрестовоздвиженського монастиря, Феоктист (мирське ім'я Іван) Мочульський, людина розумна й ділова, вчений, письменник, пізніше архієпископ Белгородський і Курський. Йому було доручено заснувати при монастирі невелику школу півчих для майбутнього монастирського хору із 10 хлопчиків, які вміли читати й писати. Тут вони вивчали латинську, одну з європейських мов, катехізис, арифметику, географію, історію [3, с. 205].

Першим учителем і наглядачем у цій школі був студент (здогадно, теж Києво-Могилянської академії) Василь Бистрицький. Є відомості, що латинську мову, арифметику, музику, географію викладав Феоктист Мочульський. Навчали майбутніх півчих також канцелярист Григорій Богуновський і колишній учитель Крутицької семінарії Новгородської губернії Петро Станіславський, а першим куратором став почесний громадянин Полтави, бунчуковий товариш П.Ф. Паскевич. Одним із безпосередніх помічників Євгенія Булгаріса в справі створення у Полтаві школи півчих, а потім і семінарії був випускник Києво-Могилянської академії, на той час полтавський протопіп і член Слов'яно-Херсонської консисторії Яким Яновський (1736–1814). За дорученням Є. Булгаріса саме Я. Яновський розробив пропозиції щодо утворення на базі школи півчих Полтавської Слов'янської семінарії з 10-річним терміном навчання, де б навчалися представники всіх станів. Він висловив свої міркування щодо принципів формування контингенту учнів училища, які предмети мали вивчати семінаристи, на яких умовах навчатися і де проживати [3, с. 206].

Указом від 28 листопада (8 грудня) 1778 року школу було реорганізовано в духовне училище, а 1780 – офіційно (а фактично – раніше) на його базі

відкрито Полтавську Слов'янську семінарію. До неї приймали хлопців віком від 6 до 14 років, вихідців з усіх станів. Курс навчання був 10-річним. Першим ректором семінарії в 1778–1779 роках став Яким Яновський. Будучи людиною демократичних настроїв, Є. Булгаріс повністю підтримував позицію Я. Яновського стосовно того, що в семінарії мають навчатися всі здібні діти, юнаки, незалежно від станової належності – як із родин церковнослужителів, так і світських сімей.

На посаду інспектора-наглядача Євгеній Булгаріс запросив із міста Ясси (тоді Молдавія, нині територія Румунії) свого земляка, теж уродженця грецького острова Корфу Никифора Феотокі (1731–1800). Виходець із графського роду, Н. Феотокі отримав блискучу освіту, прославився не лише як видатний церковний діяч, проповідник, але й як педагог і вчений-енциклопедист. Н. Феотокі був автором книги «Фізика» (видана в Лейпцигу в 1766–1767 роках), «Курс чистої математики» (Москва, 1798–1800) тощо, у тому числі рукописних праць із різних галузей наук. Він і наглядав за діяльністю семінарії та став її ректором після короткого перебування на цій посаді Я. Яновського. Никифор фактично перетворив цей навчальний заклад у справжню семінарію, особливо коли 1779 року став архієпископом Слов'янським і Херсонським. У розісланих духовенству епархії грамотах архієпископ Никифор наголошував на необхідності направляти здібних дітей на навчання, жертвувати благодійно кошти на семінарію, на утримання семінаристів із бідних сімей і додавав, що семінарія заснована «не токмо для священнических, но и для всех всякого звания к учению способных детей» [3, с. 207]. З 1780 року при Слов'янській семінарії були відкриті класи латинської риторики, а також сирітський дім або бурсу для сиріт. Того ж року відкриваються й додаткові класи з мов (грецької, французької та німецької), математичний і малювання. Першими вчителями цих предметів були: грецької мови – ключар собору і настоятель Преображенської церкви м. Полтави Іоанн (Іван) Світайло, французької – Петро-Антон, німецької й математики – запрошений із Лейпцига професор Федір Шалль, малювання – відставний поручик фон Роткірх. Викладачі й старші семінаристи могли користуватися як церковною літературою з бібліотеки Хрестовоздвиженського монастиря, так і багатими бібліотеками Євгенія Булгаріса та Никифора Феотокі. Тут було чимало творів давньогрецької та давньоримської класики, серед них – Вергілієва «Енеїда» латинською мовою видання 1769 року. Тут з нею й познайомився вперше син небагатого полтавського чиновника Іван Котляревський [3, с. 208]. У 1783 році в семінарії відкрито філософський клас, де викладав інший талановитий педагог – Гавриїл Банулеско; з 1786 року – богословський клас. 1786 року епархію – тепер уже з назвою Катеринославська і Херсонсько-Таврійська (ще Катеринославська і Херсонська з місцеперебуванням архієпископів у Полтаві) та Полтавську Слов'янську семінарію очолив новий архієпис-

коп – Амвросій (у миру Антоній Серебренников, 1745–1792), який у свій час закінчив Московську слов'яно-греко-латинську академію, відомий церковний діяч і вчений, автор кількох праць і перекладач. У 1788 році Амвросій призначив Гавриїла Банулеско-Бодоні ректором Слов'янської семінарії. Останній у 1793 році був висвячений в архієпископа Катеринославського і Херсонського з місцеперебуванням, як і попередніх, у Хрестовоздвиженському монастирі, Банулеско-Бодоні й очолював семінарію у Полтаві до 1798 року, до того часу, коли її було переведено в Новомиргород, а згодом, з 1803 року – в Катеринослав (нині м. Дніпропетровськ).

У Переяславській семінарії заслуговує на те, що існувала диференціація навчання за здібностями: єпископом Переяславським Гервасієм було видане розпорядження, щоб семінаристів, які «до навчання схоластичного латинського здадуться нездібними» навчали «ремесла живопису, аптекарства, столярства і інших подібних», при чому було обіцяно, що вони по завершенні навчання цим ремеслом «матимуть право в духовному чині зайняти церковне місце». Особливо цінувалося вміння іконопису. Мистецтво іконопису заохочувалося в дітей духовенства і наступниками Гервасія, хороших іконописців посвячували в священники незалежно від ступеня освіченості. Що ж стосується здібніших семінаристів, то деяких із них по закінченні ними вищого тоді в Переяславській семінарії класу риторики єпископ Гервасій відправляв довшатися в класах філософії і богослов'я у Києві і Чернігові, надаючи їм по мірі необхідності матеріальну підтримку із архієрейської скарбниці [3, с. 210.]. До 1764 року відноситься припис Переяславської консисторії (який був, можливо, і раніше), щоб префект семінарії «всяку школу (тобто клас семінарії) два рази на тиждень, відвідував і наглядав за учнями і вчителями» [5, с. 120].

Висококваліфіковані ректори і викладачі, більшість із яких були місцевими уродженцями, випускниками Києво-Могилянської академії та Харківського колегіуму, винятково багаті бібліотеки настоятелів – Євгенія Булгаріса, Никифора Феотокі, Амвросія (Серебренников) Серебрякова, Гавриїла Банулеско-Бодоні та ін., високий рівень методики викладання і вимогливість викладачів давали можливість вихованцям Полтавської Слов'янської та Переяславської семінарій за роки навчання в них набутти глибокі й різнобічні знання, в тому числі з мов та літератури, історії, математики, філософії, богослов'я.

Крім жителів Полтавщини, у Слов'янській семінарії навчалися вихідці з території, що її охоплювала Слов'яно-Херсонська, потім Катеринославсько-Херсонська, пізніше – Катеринославська епархія, а також російські хлопчики-сироти (переважно діти загиблих під час війни; їх утримував за свій рахунок Амвросій Серебряков, після його смерті на них відпускалися кошти з державної казни), а ще діти грецьких емігрантів-купців, православного духовенства та ін., які брали участь у російсько-ту-

рецькій війні 1768–1774 років на боці Росії й потім емігрували безпосередньо на територію України.

Переяславська семінарія, яка на перших етапах існування мала в своїй «педагогічній корпорації багато елементів що не підходили», з плином часу почала обзаводитися хорошими, талановитими вчителями. Є підстави вважати такими: Григорій Шишацького, в чернецтві Варлаама (70–80 рр. XVIII ст.) священника Стефана Гречку (60–80 рр. XVIII ст.), священника Феофана Домонтовича (70–80 рр. XVIII ст.); «як світлий метеорит блиснула на дуже короткий відрізок часу на горизонті сірого семінарського життя знаменитий філософ Г.С. Скворода... До поганих педагогів учні ставилися «неповажливо», проте ці дані відносяться лише до перших років існування Переяславської семінарії. Час проходив, знаходилися кращі вчителі і, вочевидь, у зв'язку з цим змінився характер ставлення учнів до своїх учителів: переяславський семінарист останніх десятиліть XVIII ст. говорить: «учителі були в благовінні (з боку учнів), як напівбоги» [5, с. 128].

З'явилися хороші педагоги, створилися сприятливі умови для виховання гарних учнів. У даний період існування Переяславської семінарії з її учнів вишло чимало особистостей, які своєю діяльністю прославились як на церковному, так і на державно-суспільному поприщі. У 70-х роках (ймовірно, до 1781 р.) у Переяславській семінарії навчався Андрій Семенович Братановський-Романенко, виходець із дворянської сім'ї протоієрея села Барішівки, який у майбутньому під іменем Анастасій став архієпископом Білоруським і Могилевським; Іван Васильович Левада, що став професором Київської академії і протоієреєм Києво-Софіївського собору; Єпифаній Канівецький, ректор Казанської духовної академії; Сильвестр Лебединський, єпископ Переяславсько-Полтавський, духовний письменник та ін. [5, с. 130].

До видатних вихованців Полтавської Слов'янської семінарії належали: відомий потім російський літератор і знавець грецької словесності, перекладач на російську мову «Іліади» й «Одіссеї» Гомера Микола Іванович Гнідич (М.І. Гнідич, 1784–1833, виходець із котелевського козацького роду Гніденків); перекладач багатьох грецьких класиків, управитель справ міністерства освіти Російської імперії Іван Іванович Мартинов (1771–1833). Тут одержав першу освіту уродженець Полтави, відомий учений, лікар, ректор і професор Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії Семен Федорович Гаєвський (1778–1862). У цій семінарії навчався батько М.В. Гоголя – український письменник Василь Панаєвич Гоголь-Яновський [4, с. 122]. Усі ці дані дають конкретну відповідь тим, хто наприкінці XVIII – на початку XIX ст. висловлював подив, звідкля такі глибокі знання у випускників провінційних семінарій.

Багаті бібліотеки, з яких почерпнули свої знання І.П. Котляревський та його товариші по навчанню, були потім вивезені із Полтави їхніми власниками – Є. Булгарісом, Н. Феотокі, Г. Банулеско-Бодоні та ін. Колишній ректор і викладач грецької мови Полтавської Слов'янської семінарії Г. Банулеско-Бодоні та префект семінарії Даниїл Сулима (пізніше Дмитрій, архієпископ Кишинівський), займаючись улаштуванням семінарії в Кишиневі, вивезли туди і книжкові скарби із Полтави, що ними ще й на початку XX ст. славилася Кишинівська духовна семінарія [1, с. 27].

Незважаючи на все це, із тих відомостей, що збереглися, переконливо видно, що Полтавська Слов'янська і Переяславська (пізніше – Полтавська духовна) семінарія з високоосвіченими і висококваліфікованими кадрами у XVIII ст. були значними культурно-освітніми центрами великого регіону України і дали путівку в життя багатьом видатним ученим, знавцям і перекладачам класичних творів, письменникам, педагогам, церковним і державним діячам. Це свідчить про високу науково-педагогічну та організаційну ефективність в непростих економічних соціальних, політичних обставинах історичного періоду і території Центральної України навчально-виховного комплексу «монастир-семінарія» як осередка духовності, просвіти, ментальності українського народу. Адже фактично і Полтавський Хрестовоздвиженський, і Переяславський Вознесенський кафедральні монастирі за свої кошти як зароблені ченцями, так і забезпечені благодійними пожертвами населення, утримували й розвивали своєрідні навчально-виховні комплекси, до яких увійшли: семінарія, бурса для проживання учнів, монастирська бібліотека, храм, шпиталь, декілька церковно-приходських шкіл, об'єднаних спільною турботою про належний рівень освіченості як духовних осіб, так і світського населення краю.

Висновок. Таким чином, навчальний комплекс «монастир-семінарія» мав високу науково-педагогічну просвітницьку й організаційну ефективність у непростих економічних, соціальних і політичних обставинах історичного періоду XVIII ст., став осередком духовності, освіти, ментальності українського народу.

Література

1. Жук В. Н. Де навчався І. П. Котляревський та хто був у числі його вчителів? / В. Н. Жук // Наш рідний край : з історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період / Жук В. Н., Пустовіт Т. П., Фісун М. А. та ін. – Полтава, 1991. – Вип. 12. – С. 24–36.
2. Жук В. Н. З історії Полтавської Слов'янської семінарії / В. Н. Жук // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства : матеріали / відп. ред. В. А. Войналович; Полт. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка, Полтавське наукове товариство краєзнавців. – Полтава, 1994. – С. 154–159.
3. Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події / В. Н. Жук. – Полтава : АСМІ, 1997. – 246 с.
4. Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир : ст. з історії монастиря з комент. та фотоілюстраціями / В. Н. Жук. – Полтава : Полтава, 1993. – 145 с.
5. Пархоменко В. А. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 гг.) в святителях с ходом малороссийской жизни того времени : опыт церков.-ист. исслед. / В. А. Пархоменко. – Полтава : Типо-Литогр. Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович 1908. – 134 с.